

İRAN

İran Araştırmaları Merkezi

İKTİSADİ VE SİYASİ BOYUTLARIYLA PAKİSTAN-İRAN İLİŞKİLERİ

Amber İmtiaz

Telif Hakkı © 2019 İnan Araştırmaları Merkezi (İRAM). Bu eserin bütün hakları saklıdır.

Bu eser İRAM'dan yazılı izin alınmadan elektronik veya mekanik yollarla çoğaltılamaz. Metnin dijital versiyonu için www.iramcenter.org adresini ziyaret ediniz. Dijital kopya bu siteye aktif link verilerek kısmi olarak paylaşılabılır.

Burada ortaya konulan görüşler öncelikli olarak yazara aittir ve İRAM'ın kurumsal görüşlerini yansıtmak zorunda değildir.

Editör : Hasret Karalı

Grafik Tasarım : Hüseyin Kurt

İnan Araştırmaları Merkezi

Oğuzlar, 1397. Sk., 06520, Çankaya Ankara / Türkiye Tel: +90 (312) 284 55 02-03 | Faks: +90 (312) 284 55 04
e-posta : info@iramcenter.org | www.iramcenter.org

İRAM

İran Araştırmaları Merkezi

İktisadi ve Siyasi Boyutlarıyla Pakistan-İran İlişkileri

Pakistan-Iran Relations: Economic and Political Dimensions

ابعاد اقتصادی و سیاسی روابط ایران و پاکستان

Amber Imtiaz

2007 yılında Pakistan Azad Jammu ve Keşmir Üniversitesinden yüksek şeref derecesiyle mezun olmuş ve altın madalyayla ödüllendirilmiştir. Yüksek lisans derecesini aynı üniversitenin İktisat bölümünden almıştır. Hâlihazırda Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesinde doktora eğitime devam etmektedir. İmtiaz çalışmalarında büyüme, kurumlar ve uluslararası iktisat konularına odaklanmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	3
1. Giriş	4
2. Pakistan-İran Arasındaki Ekonomik Olmayan İlişkiler	4
2.1. Tarihçe	4
2.2. Pakistan-İran İlişkileri ve ABD Faktörü	6
2.3. Pakistan-İran İlişkilerinde Yakın Dönem	6
3. Pakistan-İran Ekonomik İlişkileri	8
3.1. Ticaret	8
3.2. Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru (CPEC)	10
3.3. İran- Pakistan (IP) Boru Hattı	11
Sonuç	12
Kaynaklar	13

Şekiller

Şekil 1: İkili Ticaret Hacmindeki Yüzdellik Değişim	9
Şekil 2: İran-Pakistan Boru Hattı Projesi	11

Tablolar

Tablo 1: Pakistan Ticaret Hacminin İran ile Payı (Milyon USD)	7
---	---

Kısaltmalar

KOEP	: Kapsamlı Ortak Eylem Planı
P5+1	: Sözleşmeyi İmzalayan Taraflar: ABD, Fransa, Almanya, Çin, Rusya ve Birleşik Krallık
GSYİH	: Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
MAT	: Merkezî Anlaşma Teşkilatı
KBİ	: Kalkınma için Bölgesel İşbirliği
UAEK	: Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu
TTA	: Tercihli Ticaret Anlaşması
TTÇA	: Transit Taşıma Çerçeve Anlaşması
LTSO	: Lahor Ticaret ve Sanayi Odası
ÇPBB	: Çin Petrol ve Boru Hattı Bürosu
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
STA	: Serbest Ticaret Anlaşması
EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
EİTTA	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ticaret Anlaşması
ÇPEK	: Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru
LNG	: Sıvılaştırılmış Doğal Gaz
TPAH	: Türkmenistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan
ÖD	: Ödemeler Dengesi

ÖZET

- Pakistan-İran ilişkilerine temel olarak ekonomi ve ekonomi dışı boyutlardan yaklaşılabilir.
- İki ülke arasında güçlü kültürel ve tarihi bağlar olduğu gibi ekonomik iş birliği için de çok büyük bir potansiyel mevcuttur.
- İki ülke arasındaki ekonomik bağları geliştirmek için öncelikli olarak uzun zamandır devam eden IP gaz boru hattı projesinin tamamlanması gerekmektedir.
- ABD yaptırımlarının etkisini azaltmak için her iki ülke de yerel paraıyla ticaret yapmak gibi uygulanabilir alternatif ödeme mekanizmaları üzerinde çalışmalıdır.
- Çin faktörü, Pakistan - İran ilişkilerinin gelecekte takip edeceği seyirde son derece önemlidir. CPEC'in uygulanması ABD'nin etkisini azaltacak ve iki devleti daha da yakınlaştıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Pakistan, İran, Ticaret, Ekonomik İlişkiler, Tarih

SUMMARY

- Pak-Iran relations can be seen mainly from two distinguishable lenses; economic and non-economic.
- A strong cultural and historical connection exists between the two countries while there is also huge potential for economic cooperation.
- To broaden the economic ties between the two countries, the long-standing IP gas pipeline project needs to be completed on a priority basis.
- Both countries must explore other workable payment mechanisms such as trade in local currencies to mitigate the effects of US sanctions.
- The Chinese factor is highly important in shaping future Pak-Iran relations. Implementation of the CPEC will diminish US influence and bring the two states closer.

Keywords: Pakistan, Iran, Trade, Economics Relations, History.

چکیده

- روابط ایران و پاکستان را می توان به صورت کلی از دو منظر عمده اقتصادی و غیر اقتصادی مورد بررسی قرار داد.
 - این پژوهش نشان می دهد که در کنار پیوندهای فرهنگی و تاریخی قوی میان ایران و پاکستان، پتانسیلهای زیادی برای همکاریهای اقتصادی نیز بین دو کشور وجود دارد.
 - گسترش روابط اقتصادی بین دو کشور نیازمند اولویت دهی به پروژه طولانی مدت خط لوله گاز مایع میان دو کشور است.
 - هر دو کشور جهت کاهش اثر تحریمهای ایالات متحده نیازمند استفاده از ساز و کارهای پرداخت مالی جایگزین مانند استفاده از ارزهای ملی می باشند.
 - عامل چین در شکل گیری روابط آینده پاکستان و ایران بسیار مهم است. پیاده سازی دالان اقتصادی پاکستان-چین (CEPC)، نفوذ ایالات متحده را کاهش داده و سبب نزدیکی بیشتر دو کشور می شود.
- کلید واژه ها:** پاکستان، ایران، تجارت، روابط اقتصادی، تاریخ.

1. Giriş

Pakistan ve İran arasında çok sıkı dil, tarih ve kültür birlikteliği bulunmaktadır. Bu birliktelik, Pakistan'da birçok modern binada klasik Fars şiirlerinin kullanılmasından da anlaşılabilir. Söz konusu kültürel birlikteliğin getirisi olan dostane ilişkiler, Hindistan alt kıtasının parçalandığı 1947 yılına kadar uzanmaktadır. Pakistan 1947 yılında kurulduğunda İran onu resmen tanıyan ilk ülke olmuştur. İki ülke kısa zamanda güçlü bir ilişki kurarak 1950'de resmî bir dostluk anlaşması imzalamıştır. Bahsi geçen iki ülke uzun süren Soğuk Savaş dönemi boyunca müttefik olarak kalmış ve şah döneminde uyumlu ve stratejik bir ilişki geliştirmiştir. Ayrıca Pakistan, İran İslam Devrimi'ni tanıyan ilk devlet olmuştur. 1980-88 yıllarındaki İran-İrak Savaşı'nda Pakistan, Irak'ı desteklemesi konusunda ciddi baskılara maruz kalmasına rağmen İran'a olan desteğini açıkça ifade etmiştir. Ancak Afganistan'daki iç savaş, mezhep temelli gerginlik, ABD'nin Pakistan üzerindeki etkisi, İran'a uygulanan yaptırımlar ve Pakistan-Suudi Arabistan arasındaki ilişki gibi muhtelif konu ve olaylar İran-Pakistan ilişkilerini sürekli test etmiştir.

Her iki ülke de ikili ilişkilere zarar verebilecek sorunların üstesinden gelmek için son zamanlarda ciddi çaba sarf etmektedir. Her iki taraf da ticaret ve doğal gaz boru hattı projeleri dâhil olmak üzere ortak ekonomik çıkar alanları oluşturmaya yönelmiştir. Bu anlamda petrol ve doğal gaz kaynakları bakımından zengin olan İran, doğal kaynaklar açısından yetersiz bir ülke olan Pakistan için oldukça önemlidir.

209 milyon nüfusa sahip olan Pakistan'ın kişi başına düşen millî geliri 1.560 dolardır. Gayrisafi Yurt İçi Hasılası 313 milyar dolar ile gelişmekte olan bir ekonomiye ve %5,83 oranında tahmin edilen reel bir büyüme oranına sahiptir. Tarım sektörü, Pakistan ekonomisinin beşte birini oluşturmakta ve nüfusun beşte ikisine istihdam sağlamaktadır. Sanayi sektörü, üretimin sadece %19'unu oluştururken hizmet sektörü %56,3'ünü teşkil etmektedir. Tekstil ve

konfeksiyon sektörü ise Pakistan'ın ihracatının %50'sinden fazlasını oluşturmaktadır. Ayrıca demografik zorluklar göz önüne alındığında Pakistan'ın güncel problemleri bütçe açığını dengelemek, enerji sektörünü geliştirmek ve özellikle 25 yaş altındakiler olmak üzere artan kentsel nüfusun istihdamı için gerekli ekonomik büyümeye ulaşmak adına yabancı yatırımcıları ülkeye çekmek olarak sıralanabilir.

Bu çalışmada, Pakistan ile İran arasında son 70 yıldır süregelen ilişkinin önemini ve çeşitliliği incelenmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde, komşu iki ülke arasındaki ekonomi dışı ilişkiler analiz edilmektedir. Üçüncü bölümünde, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler ve ticaret potansiyeli ele alınmıştır. Son bölümünde ise genel bir analize yer verilmiştir (CIA, 2018).

2. İran-Pakistan Arasındaki Ekonomi Dışı İlişkiler

2.1. Tarihçe

Pakistan ve İran, sosyoekonomik ve güçlü tarihî, etnik, kültürel ve dinî bağlarla sahip iki komşu ülkedir. Örneğin İran ve Pakistan toplumu köken olarak Aryan'dır (Ahmed, 2014). Dahası Şiiler ve mutasavvıflar arasındaki manevi ve dinî ilişkiler, İran'ı Pakistan'daki kitlelerle yakınlaştırmıştır. Bununla birlikte iki ülke hükûmeti, iş ağları ve asırlık ticaret yolları sayesinde uzun ve sağlıklı bir ilişki sürdürmüştür. İran kültürü Pakistan yemeklerini, giyim tarzını, müziklerini, şiirlerini ve mimarisini büyük ölçüde şekillendirmiştir. Ayrıca Hindistan'da İngiliz sömürgeciliğinin yükselişine kadar Farsça Babür İmparatorluğu'nun resmî dili olarak kullanılmıştır. Hafız, Rumi, Şirazi ve Hayyam gibi büyük şairlerin etkisiyle Pakistan'ın resmî dili Urduçada Farsçanın etkisi görülmektedir. Bütün bunlara ek olarak Britanya egemenliği altındaki Hindistanlı Müslümanlar tarafından İran toplumuna verilen siyasi destek, iki Müslüman topluluk arasında derin bağlar olduğunu göstermektedir. Örneğin Müslüman Birliği Topluluğu 1940'ta yabancı güçlerin İran'ı işgalinde Şah Rıza Pehlevi lehine bir önerge sunmuştur.

Bunun yanı sıra İran, 1947 yılında bağımsızlığını ilan eden Pakistan'ı tanıyan ilk ülke olmuştur.

Pakistan ile İran arasındaki ilişkiler tarih boyunca hep inişli çıkışlı olmuştur. 1947-1965 yılları arasında Pakistan, İran da dâhil olmak üzere Müslüman dünyayla iyi ilişkiler kurmuştur. Her iki komşu ülkenin de üyesi olduğu Merkezî Anlaşma Teşkilatı (CENTO) sayesinde Pakistan-İran ilişkilerinde iyi bir dönem başlamıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler, 1964 yılında Türkiye, Pakistan ve İran tarafından Kalkınma İçin İş Birliği Teşkilatının (RCD) kurulmasıyla derinleşmiştir. Pakistan ve İran arasındaki söz konusu iyi ilişkiler, İran'ın 1960'lı yılların başında 22 ay boyunca süren Pakistan-Afganistan arasındaki uyuşmazlığı çözmek için gösterdiği samimi çabada da açıkça görülmektedir. İkili ilişkilerinde çıkabilecek olası tek sorunun İran ve Pakistan arasındaki sınır uyuşmazlığı olduğu söylenebilir. Ancak iki ülke bu sorunu Aralık 1967'de çözüme kavuşturmuştur. 1965 Pakistan-Hindistan Savaşı sırasında İran, Pakistan'ı desteklemek için Türkiye'ye katılmış, iki yıl sonra Pakistan, Arap dünyasını ve İran'ı İsrail'e karşı desteklemiştir. Dahası 1967'de Pakistan, İran'ın arabuluculuğu sayesinde Malezya ile iyi ilişkiler geliştirmiştir (Kureyşi, 1968).

Pakistan 1960'ların sonunda başlayan ve 1971'de ülkenin bölünmesiyle sonuçlanacak karmaşa ve ayaklanmalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bölünme sonucunda Doğu Pakistan'ın Pakistan topraklarından kopması ülkeyi siyaseten zayıflatmıştır. Öte yandan İran ise bu yıllarda İngiltere'nin Süveyş Kanalı'ndan çekilmesiyle birlikte güç kazanmaya başlamıştır. 1973 Petrol Ambargosu, bölgedeki İngiliz egemenliğinin yerini almaya çalışan İran'ın konumunu daha da güçlendirmiştir. Pakistan ve İran'ın ticari ilişkileri bu on yıllık süreç içerisinde iyiye gitmiştir ve bu iyileşme ekonomik göstergelere açıkça yansımıştır. 1974-75 ve 1976-77 yılları arasında Pakistan ve İran arasındaki ticaret hacmi dört kat artarak 848 milyon rupiye ulaşmıştır (Pakistan, 2016-17).

Pakistan'ın bağımsızlığından bu yana yukarı

doğru ivme kazanan Pakistan-İran ilişkileri İslam Devrimi'nden sonra ciddi bir şekilde gerilemiştir. Devrimden sonra İran'da İslami bir ideolojik rejimin yükselişiyle ABD-İran çekişmesi başlamıştır. Bu da Pakistan'ın İran'a yönelik dış politikasında hareket alanını daraltmıştır. ABD ile İran arasındaki gerginlik Amerikalı diplomatların İranlı devrimci öğrenciler tarafından rehin alınmasıyla doruğa ulaşmıştır. Sonuç olarak Pakistan, Tahran'da devrimci öğrenciler tarafından tutulan rehinelere karşısında diplomatik bir tutum takınmıştır (Mohammadally, 1979).

İran İslam Devrimi'nin ardından ABD, İran'ın ezeli düşmanı olarak görülmüş ve bu tutum Pakistan-İran ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Bu dönem Pakistan'ın ABD'nin Afganistan'da Sovyetler Birliği'ne karşı yürüttüğü savaşta ABD için büyük bir önem arz ettiği döneme tekabül etmektedir. Bununla birlikte bu yıllarda askerî bir diktatör olan General Ziya-ül Hakk tarafından yönetilen Pakistan, Suudi yanlısı bir duruş benimsemiştir. Pakistan dış politikasıyla Suudi-ABD arasındaki uyum, İran'da Pakistan'a karşı olumsuz tepkilere yol açmıştır. Ayrıca Ziya-ül Hakk'ın, devlet eliyle dinî kurumlara müdahale etmeye çalışması, İran ve Pakistan'daki Şii toplulukları rahatsız etmiştir. Şiiiler ve Sünniler arasındaki mezhebî gerginlik, Lahor'daki İranlı Diplomat Sadık Gangi'ye suikast düzenlenmesi (Hüseyn, 1993) ve İslamabad'daki beş İran hava kuvvetleri askerinin 1997 yılında öldürülmesi gibi olaylardan sonra artmıştır (Iqbal, 1997). Dahası 1990'larda İran'ın, Keşmir meselesindeki tutumu değişmiştir. İran önceleri Pakistan yararına olacak kendi kaderini tayin hakkını desteklerken sonraları iki taraflı çözüm yolunu desteklemiştir (Paşa, 2000).

İran-Pakistan ilişkisi zayıflarken İran, Hindistan'la yeni ilişkiler kurmuştur. İran'ın 1990'larda Pakistan'ın rakibi olan Hindistan'a Orta Asya ülkelerine erişimini teklif etmesi iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. Hindistan ve İran ilişkilerini güçlendiren diğer önemli bir faktör ise Afganistan'daki Taliban'ın, Pakistan ve Suudi Arabistan tarafından desteklenmesidir

(Paşa, 2000). Bu hususta bir tarafta Pakistan Taliban'ı desteklerken diğer tarafta İran, Kuzey İttifakını desteklemektedir. Pakistan ve İran, Taliban hükümetinin 1994'te ortaya çıkışından sonra Afganistan konusunda iş birliği yapmada başarısız olmuştur. Ayrıca 1998'de Taliban, Afganistan'ın kuzeyindeki Mezar-ı Şerif'te birkaç İranlı diplomatı öldürmüş ve bu olay İran'ı Afganistan'ı işgal etmenin eşiğine getirmiştir (Stone, 2018).

2.2. Pakistan-İran İlişkileri ve ABD Faktörü

İran-Pakistan ilişkilerini daha iyi anlamak için İran-ABD ilişkilerinin analizini yapmak gerekir. İran-ABD ilişkileri arasındaki gerilimin en önemli iki unsuru petrol ve nükleer teknolojidir.

Pakistan'ın bağımsızlığından sonra İran ve ABD arasında sağlıklı ilişkiler olduğu gözlemlenmiştir. İran, 1950'lerde "Barış İçin Atomlar" başlıklı ilk nükleer teknoloji programını başlatmıştır. İlginç olan 1960'larda İran'a ilk araştırma reaktörünün ABD tarafından verilmesidir. 1970'lerde yaşanan petrol krizi sonrası ABD, İran'da özellikle nükleer enerji santrali için yatırım fırsatı arayışına girmiştir. Ancak şahın nükleer programa ilişkin ABD ile bu doğrultuda yaptığı sözleşmeler İran İslam Cumhuriyeti tarafından iptal edilmiştir. Aslında 2002'ye kadar İran'ın nükleer programı ABD için göz ardı edilebilecek seviyedeydi. Ancak ABD'nin İran'ın nükleer yakıt çevrimi teknolojilerini geliştirdiğini iddia etmesiyle ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu iddianın üzerine Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UEA) 2003 raporunda İran'ın nükleer faaliyetlerinde şeffaf olması için iş birliği yapması gerektiğini belirtmiştir (General, 2003).

ABD, İran'ı Körfez bölgesindeki iktidarına yönelik büyük bir tehdit olarak görmektedir. Ayrıca 2006 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, İran nükleer programı durdurma konusunda herhangi bir girişimde bulunmadığı için İran'a yaptırım uygulamıştır (Güvenlik Konseyi, 2006). Geçmişte olduğu gibi İran, ekonomi ve güvenlik açısından Pakistan için büyük bir önem taşımaktadır. Bundan dolayı Pakistan daha önce Irak'ta İran'ın karşısında saf

almadığı gibi İran üzerine yapılacak herhangi bir askerî operasyonda da yer alamayacaktır.

ABD'nin İran-Pakistan boru hattını desteklememesi de Pakistan'ın İran'la olan ilişkisini etkilemiştir (Güvenlik Konseyi, 2006). Ayrıca bazı analistler tarafından ABD'nin Pakistan'a, Belucistan'ı kullanarak İran'ı istikrarsızlaştırmaya yönelik bir teklif sunduğu belirtilmiştir (Hussain, 1993). Şüphesiz ki ABD, Pakistan-İran ilişkilerini yeniden şekillendirmede önemli bir aktördür. Fakat Pakistan'ın doğal kaynaklar açısından oldukça zengin bir komşuyla uyumlu ilişkiler kurabilmek için ABD'nin baskısına direnmesi gerekmektedir.

İran üzerindeki yaptırımların kaldırılmasından sonra geçen iki yılda Tahran ve İslamabad ortak kazanca dayalı ikili iş birliği kurmak adına ciddi adımlar atmıştır. Bununla birlikte Amerikan yaptırımları ve Körfez'deki gerginliğin sürekli olarak artması İran'ı zor durumda bırakmaktadır. Pakistan, ABD'yi müzakereleri sürdürmeye ve nükleer anlaşmadan çekilmemeye ikna etmeye uğraşarak İran'a destek çıkmaktadır (G. News, 2018). Fakat ABD, Pakistan ile İran'ın yüksek makamları arasında giderek artan bağlantılar ve ziyaretler sebebiyle huzursuz olmuş ve Pakistan'a İran ile olan ilişkilerini olabildiğince asgari düzeye indirmesini açıktan tavsiye etmiştir (Nation, 2017). Kendisi de bu doğrultuda 6 Ağustos 2018'de İran'a uygulanacak iki aşamalı yaptırım programını açıklamıştır. Trump aynı yılın Mayıs ayında Kapsamlı Ortak Eylem Planı (KOEP) olarak bilinen nükleer anlaşmadan çekileceğini ilan etmişti. Bu şartlarda Pakistan İran'la devam eden iş birliğini geliştirmek için ciddi sorunlar ve zorlu bir süreçle karşı karşıya kalacaktır.

2.3. Pakistan-İran İlişkilerinde Yakın Dönem

İran'a uygulanan yaptırımlar 2016 yılında Batılı devletler tarafından kaldırıldıktan sonra birbirine komşu olan bu iki ülke arasındaki ilişkinin ivme kazandığı görülmektedir. Pakistan ve İran ilk etapta yaptırımlar nedeniyle durdurulmuş olan iş birliğini canlandırmak için karşılıklı ziyaretler başlatmıştır. Bu iki ülke as-

Tablo 1: Pakistan'ın Ticaret Hacmindeki İran Payı

YIL	İHRACAT	İTHALAT	FARK	TOPLAM
2005	178	363	-185	541
2006	179	443	-264	622
2007	146	437	-291	583
2008	426	738	-312	1164
2009	252	956	-704	1208
2010	182	884	-702	1066
2011	153	304	-151	457
2012	142	120	22	262
2013	63	168	-105	231
2014	43	186	-143	229
2015	32	261	-229	293
2016	36	323	-287	359
2017	27	327	-300	354

Kaynak: <https://comtrade.un.org>

kerî alan da dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda iş birliği geliştirmeye çalışmıştır. 16 Temmuz 2018'de İran Genelkurmay Başkanı General Muhammed Bakiri'nin Pakistan ziyareti bu girişimleri daha da güçlendirmiştir (Syed, 2018).

Bakiri siyaset, ekonomi ve savunma alanlarında iki komşu ülke arasındaki iş birliğinin sürdürülebilmesi için bu alanlardaki eksiklikleri dile getirmiştir (Dawn, 2018b). Pakistan Dışişleri Bakanı Khawaja Muhammed Asif'in Eylül 2017'de İran'a yaptığı ziyaretin ardından gerçekleşen ve Afganistan meselesinin gündemi oluşturduğu ziyaret, iki komşu ülkenin bu konuda iş birliğine devam ettiğinin göstergesidir.

Pakistan ve İran, Çahabar ve Gwadar limanlarını birbirine bağlamak için bir ortaklık kurmaya çalışmakla birlikte Pakistan'ın Suudi Arabistan ile olan ilişkileri İran'da kuşkuya yol açmaktadır. Bununla birlikte bu ortaklığın yoksulluk sınırının altında yaşayan milyonlarca Pakistanlı için bir çözüm üretmesi beklenmektedir (Nation, 2018b). Bu maksatla 13 Nisan 2018'de İran'dan üst düzey bir heyet, deniz yatırımlarını

artırmak için Karaçi Limanı Yönetimini (Karachi Port Trust) ziyaret etmiştir. Belirtilen heyet, Karaçi Limanı ile Bandar Abbas Limanı arasındaki bağlantı yoluyla kargo taşımacılığının ve dinî turizmin kolaylaştırılmasına ilgi gösteren Yol ve Şehircilik Bakanı tarafından yönlendirilmiştir (Şafak, 2018a).

Pakistan ve İran, Beluçistan'ın İran sınırları içerisinde kalan Sistan ve Beluçistan eyaletiyle birleştiği ortak bir sınırı paylaşmaktadır. Sınır güvenliği her iki ülke için de süreklilik arz eden bir konudur. Bununla birlikte Pakistan-İran Ortak Sınır Komisyonu'nun yakın tarihli bir toplantısında sınır güvenliği ve yerel işletme pazarlarına ilişkin girişimlerle ilgili bazı sorunlar çözülmüştür (Tribune, 2017).

Pakistan ve İran çeşitli alanlarda birbirleriyle iş birliği yapmayı amaçlamaktadır. Bu alanlara ek olarak her iki ülke git gide artan yolsuzlukla mücadelede de iş birliği içindedir. İran Ülke Başsavcısı, iki komşu ülkede yolsuzlukla mücadele önlemlerinde iş birliği yapmak için Pakistan Ulusal Hesap Verebilirlik Bürosu

Başkanı ile görüşmek üzere İslamabad'ı ziyaret etmiştir (Zafar, 2016c). Pakistan, güvenlik personeli eksikliğinden dolayı imkânsız görünmesine rağmen petrol kaçakçılığını kontrol ederek petrol gelirlerinden yıllık 71 milyar dolar tasarruf edebilir. Sonuç olarak Pakistan ve İran arasında düzenlenen Ortak Sınır Komisyonu 19. toplantısında, yasa dışı kaçakçılığı kontrol etmek amacıyla kanuni bir yapı düzenlenmesi konusunda iki ülke birbirine güvence vermiştir (Zafar, 2016b).

2016 yılındaki bazı istenmeyen olaylara rağmen iki ülkenin attığı karşılıklı samimi adımlar kararlı bir şekilde sürmüştür. Örneğin 2016 yılının Ağustos ayında İran Sanayi Bakanı, Pakistan Ticaret Odası Başkanı Peşaver'i ziyaret etmiş ve ticari iş birliğini ilerletme sözü vermiştir. Ayrıca Katar'a yönelik abluka kapsamında Doha'yı boykot eden diğer Müslüman ülkelerin aksine Pakistan, İran'ın yakın müttefiki olan Katar'a karşı tarafsızlığını korumuş ve aralarındaki doğal gaz anlaşmasını güvence altına almıştır (Stone, 2018).

Pakistan 2015 yılında İran'ın güvenini kazanmaya yardımcı olan akıllı hamleler yapmıştır. Örneğin Pakistan Parlamentosu 2015 yılında Suudi Arabistan'ın Yemen'e müdahalesinde bölgeye askerî birlik göndermeyip tarafsızlığını koruma kararı almıştır. Bununla birlikte ABD'nin KOEP'ten çekileceğini duyurmasından sonra Pakistan çekincelerini dile getirmiş ve bu kararı açıkça kınamıştır (T. E. Tribune, 2018).

3. Pakistan ve İran Arasındaki Ekonomik İlişkiler

3.1. Ticaret

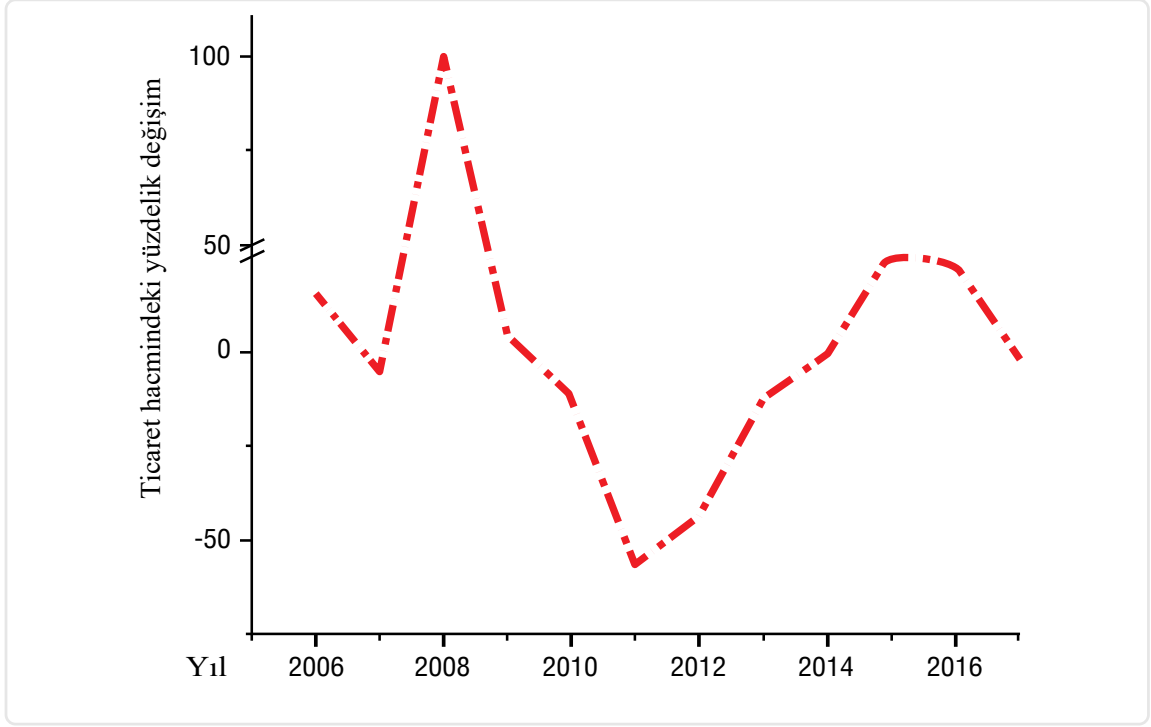
1979 İran İslam Devrimi, her iki ülkenin sadece politik-stratejik görünümünü değiştirmekle kalmamış aynı zamanda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin de bozulmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle iki ülke arasında var olan muazzam ticaret potansiyeline rağmen ticaret hacmi vasat bir seviyede kalmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü üzere Pakistan ile İran arasında 2006 yılında 622 milyon dolar olan

ve 2007'de 583 milyon dolar olan ikili ticaret hacmi, 2008'de bir milyar dolar olan psikolojik sınırı aşmıştır. Toplam ticaret hacmi 2008 yılında 1,16 milyar dolarken 2009 ve 2010 yıllarında sırasıyla 1,21 milyar dolar ve 1,1 milyar dolar olmuştur. 2007'den sonra umut verici bir grafik çizen ikili ticaret hacmi özellikle İran bankalarını hedef alan yeni yaptırımlardan sonra ciddi şekilde gerilemiştir. Yaptırımlar neticesinde Pakistan ile İran arasındaki ticaret hacmi 2011 yılında 457 milyon dolara düşmüştür. Yaptırımlar sonrası toplam ikili ticaret hacmindeki düşüş sonraki yıllarda da devam etmiş ve 2014 yılında 229 milyon dolara kadar gerilemiştir. Ancak 2015 yılından sonra İran'a uygulanan yaptırımların kaldırılmasının ardından bahsi geçen iki ülke arasındaki ikili ticaret hacmi az da olsa bir ivme kazanmıştır. Akabinde 2016 yılında toplam ticaret hacmi 359 milyon dolara ulaşmış, bunun 323 milyon doları ithalat, 36 milyon doları da ihracat olmuştur.

Şekil 1 Pakistan ile İran arasındaki ikili ticaret hacmindeki yüzdelik değişimi göstermektedir. Şekilde de görüldüğü gibi 2008 yılında toplam ticaret hacmi %99,9 oranında artmış ve bu artış Pakistan'ı iki ülke arasındaki ticari ilişkinin gelecekte dinamizm kazanacağı ve istikrarlı bir büyüme çizgisi tutturacağı yönünde umutlandırmıştır. Ticaret hacmindeki bu artış trendi, sonraki birkaç yıl boyunca devam etmiş ancak İran'a uygulanan yaptırımlardan sonra toplam ticaret hacmi 2011 yılında %57 oranında azalmıştır. Pakistan'ın 2011'de İran'a yaptığı ihracatın toplam değeri %16, aynı yıl toplam ithalat değeri ise %66 oranında azalmıştır. Şekilde 2014 yılına kadar ticarete bir düşüş trendi olduğu görülmektedir. Her ne kadar ticaret hacmi 2015 ve 2016 yıllarında hafif bir iyileşme göstermiş ve sırasıyla %28 ve %23 oranında artmış olsa da mevcut ticaret hacmi bir milyar dolarlık eşiğin oldukça altında kalmıştır.

Pakistan'ın İran'a yaptığı başlıca ihracat ürünleri arasında tekstil, et, pirinç, jelatin ve türevleri gibi gıda maddeleri ve kâğıt ve odun üretiminde kullanılan makineler yer almaktadır (Shabbir, 2016). İran'ın Pakistan'a yaptığı kilit ihracat ürünleri demir cevheri, hurma, ham

Şekil 1: İkili Ticaret Hacmindeki Yüzdelerik Değişim

hurda, demir hurdası ve trafo gibi mallardan oluşmaktadır. Dikkat çeken noktalardan biri İran'dan demir cevheri ithal etmeye başlayan ilk ülkenin Pakistan olmasıdır. Bununla birlikte mevcut ikili ticaret hacmi iki ülke arasındaki mevcut potansiyeli yansıtmamaktadır.

Pakistan-İran ticaret hacminin düşüklüğünde muhtelif unsurlar etkilidir. Bunlar arasında İran'a uygulanan ekonomik yaptırımlar, iki ülke arasındaki daimî güvensizlik, bankacılık kanalının eksikliği, yüksek tarife dışı engeller, kaçakçılık, zayıf altyapı bağlantısı ve Pakistan'ın tekstil gibi karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu emtialar üzerindeki yüksek gümrük tarife oranları gibi hususlar öncelikli olarak sayılabilir (Shabbir, 2016).

Pakistan ile İran arasındaki ticaret potansiyelini maksimum seviyeye çekmek için birtakım girişimler başlatılmıştır. Her iki ülke 2004'te, 2005'te yürürlüğe giren ve o zamandan beri faaliyette olan Tercihli Ticaret Anlaşması'nı (TTA) imzalamıştır. Bu sözleşme kapsamında her iki ülke de 647 ticari malda gümrük vergilerini azaltarak ticaret akışını artırma konusunda an-

laşmışlardır. Yine bu sözleşme kapsamında Pakistan 338 ticari mal için imtiyaz vermeyi kabul ederken İran 309 ürün için tarife imtiyazı sözü vermiştir. (F. Tribune, 2017).

İran-Pakistan arasındaki Tercihli Ticaret Anlaşması'na göre Pakistan ihraç edilen 50 üründen sadece 12'sinde gümrük indiriminden faydalanırken İran, Pakistan'a ihraç edilen 22 üründen tercihli tarife kullanmaktadır. Görüldüğü üzere her iki ülkenin de anlaşmadan faydalanma oranı düşüktür ve anlaşmanın gözden geçirilmesi gerekmektedir. İran'ın üzerindeki uluslararası yaptırımlar sebebiyle bankacılık kanalının kapalı olması Tercihli Ticaret Anlaşması'nın neredeyse işlevsiz kalmasının temel nedenlerinden biridir (Malik, 2018). İki ülke ticareti kısıtlayan engellerin kaldırılması ve ticaretin geliştirilmesi için Tercihli Ticaret Anlaşması ile Serbest Ticaret Anlaşması'nı birleştirme kararı almıştır. Serbest Ticaret Anlaşması müzakerelerinin son aşamasının ardından Pakistan ve İran 2018 yılında yürürlüğe girecek anlaşmanın taslağını tamamlamıştır (İslamabad, 2018).

Hem Pakistan hem de İran Ekonomik İşbirliği Teşkilatının (EİT) üyesidir. Bu ekonomik kuruluş çatısı altında Pakistan, İran ve diğer üç ülke 2003 yılında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Anlaşması'nı imzalamıştır. EİT'in amacı üye ülkeler arasında serbest bir ticaret alanı oluşturmaktır. Ancak bu anlaşma, tarife indirimiyle ilgili maddelerin yorumlanmasındaki farklılık nedeniyle uygulamaya konulamamıştır. EİT-TA'nın uygulamaya koyulması ticaret engellerinin kaldırılmasında önemli bir dönüm noktası olacaktır (Han, 2013). Bunlara ek olarak Pakistan, İran ve Türkiye 2008 yılında Karaçi'de bir temsilcilik ofisi ve merkez ofisiyle Türkiye'de faaliyete geçen bir EİT Ticaret ve Kalkınma Bankasının kurulması dâhil birçok girişimde bulunmuştur. Bankanın hedefi, üye ülkeler arasındaki yatırımları teşvik etmek için finansman sağlanmasını temin ve tesis etmektir.

Ticareti kolaylaştırmanın en temel yollarından biri ulaşım ve altyapının iyileştirilmesidir. Bölgeler arası ticareti geliştirmek amacıyla gerçekleştirilen başlıca projelerden biri demir yolu ve kara yolu ağları inşa etmektir. Pakistan, İran ve Türkiye İslamabad-Tahran-İstanbul (ITI) adlı bir demir ve kara yolu taşımacılık koridoru kurulması yönünde çalışmalar başlatmıştır. Söz konusu koridorun oluşturulmasındaki hedef, Orta Asya ve Avrupa ülkelerini birbirine bağlayan 6500 km uzunluğunda bir demir yolu ağı kurmaktadır. Proje hâlihazırda yapım aşamasındadır. Ayrıca Pakistan demir yolları Zahidan (İran) ve Quetta (Pakistan) arasında nakliye faaliyetleri başlamıştır. Bununla birlikte İstanbul-İslamabad kargo treni olan Gül Treni'nin yeniden kullanıma sunulması hâlâ karara bağlanmamıştır (Rafique, 2016). Altyapı faaliyetlerini kolaylaştırmak ve kapasitesini arttırmak için bir başka ortak girişim EİT Transit Taşıma Çerçeve Anlaşması'dır (TTÇA). EİT, Ulaştırma ve Haberleşme Bakanlığının üçüncü toplantısında onaylanan sekiz protokolden oluşan (Today, 2017) ve bölgedeki transit taşımacılığın modernizasyonu ve uyumlaştırılması yoluyla ulaştırma hizmetlerini hızlandırarak ulaştırma maliyetini düşürmek için tasarlanmış bir harektir.

ABD'nin İran'a uyguladığı ambargolar sebe-

biyle bankacılık kanallarının kapalı olmasından dolayı Pakistan-İran ikili ticaretinin önündeki en büyük engel Birleşik Arap Emirlikleri aracılığıyla gerçekleştirilen zahmetli ve dolaylı bir ticaret rotası izlenmesidir. Fakat İran'ın nükleer programını 2015'te durdurmaya rıza göstermesi ve 2016'daki bazı yaptırımların kaldırılması Pakistan'ın İran'la ilişkilerini yeniden canlandırmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte devam eden bazı ABD yaptırımları korkusuyla Pakistan bankaları İran ile iş yapmaktan çekinmektedir. Bu sorunu çözmek için 2017 yılının Nisan ayında her iki ülkenin merkez bankaları bir "ödeme düzenlemesi" için anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma kapsamında merkez bankaları kendi ülkelerindeki bazı bankalara ticaret işlemlerini kolaylaştırmak için yen veya euro cinsinden işlemleri kabul etme yetkisi vermiştir (F. Tribune, 2018). Ayrıca her iki ülke de ikili ticareti kolaylaştırmak için döviz takas sözleşmesini hayata geçirmede mutabık kalmıştır (Haq, 2018).

3.2. Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru (CPEC)

Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru (CPEC) zaman içinde karşılıklı güveni inşa etmiş iki ülke arasındaki büyük bir projedir. Projenin beklenen maliyetinin 51,5 milyar dolar olduğu belirtilmektedir. Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru özel bir ekonomik bölgenin inşası ile altyapı ve enerji projelerine yatırım yapmayı hedeflemektedir.

Asya bölgesi ülkelerine 2500 km uzunluğunda yeni bir rota çizerek onları Ortadoğu ve Akdeniz'e bağlayacak olan Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru Pakistan, Çin ve bölge için ezber bozan bir yatırım olarak kabul edilebilir. Mevcut durumda Güney Asya, ekonomik yakınsama ve altyapı bağlantılarında geri kalmış bir pozisyondadır. Ancak bölgenin artan stratejik konumu dolayısıyla ekonomik entegrasyon ve bölgesel bağlantı talebi hızla artmaktadır. Ayrıca bahsi geçen koridor projesi kapsamında bölgesel bağlanabilirlik artırılarak ve ulaşım maliyeti azaltılarak bütün bölgenin ekonomik entegrasyonunu kolaylaştırılacaktır. Yine bu girişim kapsamında mevcut deniz yollarının kısalmasının yanı sıra ticaret maliyetleri de Ortadoğu ve Afrika'dan Doğu Asya'ya kadar önemli

ölçüde azalacaktır (Qingyan, 2017). Bu nedenle CPEC'in bölgede büyüme ve istikrar sağlamak adına itici bir güç olması beklenmektedir (Observer, 2017). Ayrıca Pakistan'ın Orta Asya ile ticaretini kolaylaştıracak ve İran üzerinden Güney Asya, Orta Asya ve Ortadoğu arasında bir ticaret merkezi hâline gelmesini sağlayacaktır. İran'ın Hazar Denizi, Umman Körfezi ve Basra Körfezi'ne sınırı olup komşu ülkeleri Pakistan, Irak, Afganistan, Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan ve Türkmenistan'dır. Başlangıçta İran CPEC'i ekonomik tehdit olarak algıladığı ve Çabahar Limanı'na rakip olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Fakat yakın geçmişte Tahran, kara yolları ve demir yolları arasındaki bağlantıyı iyileştirerek ticareti genişletmek gayesiyle bu koridora ilgi göstermeye başlamıştır. Ayrıca CPEC İran'ın petrol ve doğal gaz kaynaklarını ihraç etmek için daha uygun bir yol sağlayacaktır (Bilal, 2017).

Eylül 2016'da İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani CPEC'e katılma isteğini 71. BM Genel Kurul Toplantısı'nın ardından Pakistan Başbakanı Mian Muhammad Navaz Şerif ile birlikte düzenlediği toplantıda resmen açıklamıştır. İran Büyükelçisi Honardoost, 2017 yılında İslamabad'daki Oxbridge Konferansı'ndaki konuşmasında bu isteğinin altını tekrar çizmiştir. Büyükelçi, İran enerji kaynakları ve teknolojisi bakımından zengin olduğu için CPEC'e önemli ölçüde katkıda bulunabileceğine vurgu yapmıştır. Pakistan ve Çin de İran'ın projeye dâhil olmasını kabul etmiştir.

Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru, Çin tarafından finanse edilen Gwadar Limanı'nda sıvı doğal gaz (LNG) terminalinin ve Çin'den sıvı doğal gaz ithali için 700 km uzunluğundaki boru hattının yapımına yönelik yatırımları da içermektedir. Bu proje, eski Petrol Bakanı tarafından Temmuz 2015'te zikredilen İran-Pakistan boru hattı olacak şekilde genişletilebilir (Bhadrakumar, 2015). Yeni rota Çin'i İran'ın büyük gaz sahalarına bağlayacak en kısa rotayı oluşturacaktır (Butt & Butt, 2015). İran'ın CPEC'e dâhil edilmesiyle tartışmalı İran-Pakistan doğal gaz boru hattı, İran-Pakistan-Çin boru hattı olarak tanımlanabilir ve yeniden adlandırılabilir (Bilal, 2017). Bu üçlü ilişkinin aktörleri bölgede barışı, düzeni ve refahı artırmaya önyak olacak güçlü ekonomik müttefikler olarak ortaya çıkabilir.

3.3. İran-Pakistan (IP) Gaz Boru Hattı

İran-Pakistan gaz boru hattı 1990'lı yılların başlarında tasarlanmış bir projedir. Başlangıçta İran-Hindistan-Pakistan gaz boru hattı projesi olarak başlanmışsa da Hindistan 2009 yılında güvenlik ve maliyet nedeniyle projeden çekilmiştir. İran doğal gazı taşıyacak boru hattının yaklaşık 1.900 km uzunluğunda olması öngörülmektedir.

Şekil 2: İran-Pakistan Boru Hattı Projesi

Yukarıdaki şekil İran tarafından inşa edilecek olan en büyük doğal gaz sahası olarak bilenen Güney Pars'taki Asaluyeh'den başlayan 1.150 km uzunluğundaki doğal gaz boru hattı güzergâhını göstermektedir. Diğer taraftan Pakistan'ın Makran-Kıyı Kara Yolu'ndan başlayıp Navabşah kısmına kadar yaklaşık 780 kilometrelik kalan kısmı inşa etmesi gerekmektedir (Nation, 2018a).

Pakistan gibi enerji açısından dışarıya bağımlı olan bir ülke için bu proje hayati önem taşımaktadır. Enerji ihtiyacını karşılayacak alternatif seçenekler arasında IP gaz boru hattı maliyet ve coğrafi konum bakımından çok uygun ve sürdürülebilir bir projedir. Ayrıca projeden beklenen kazancın yaklaşık 200 milyon dolar olması projenin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Dahası Pakistan'ın artan enerji talebi ve kronik arz-talep açığı gibi sorunlar bu projenin önemini kat kat artırmıştır. Fakat bütün

bu makul sebeplere rağmen IP doğal gaz boru hattı projesinde sona gelmek 20 yıl sürmüştür. Taraflar Mart 2010'da Türkiye'de son bir anlaşma imzalamıştır. Eylül 2012'de, projeye Ekim 2012'de başlanacağı ve Aralık 2014'ün sonuna kadar projenin tamamlanacağı açıklanmıştır.

İran hâlihazırda boru hattının kendi bölümünü tamamlamış bulunmaktadır ama öte yandan Pakistan, kaynak yetersizliği gerekçesiyle projeyi henüz başlatamamıştır. ABD'nin İran'a yaptırımları devam ettiği için yatırımcılar projenin finanse edilmesi konusunda şüpheyle yaklaşmıştır (Panda, 2013). Ayrıca ABD, projeye yönelik olumsuz tutumunu tekrar tekrar dile getirmiş ve Pakistan'ı İran ile ekonomik ilişki kurmaması yönünde şiddetle uyarmıştır. Üstelik ABD, Pakistan'ın enerji gereksinimlerini karşılamak adına TAPI doğal gaz boru hattı projesi gibi alternatif projeleri desteklemiştir. Fakat TAPI projesi ABD tarafından desteklense de Afganistan'daki güvenlik sorunları nedeniyle tamamlanması oldukça uzak bir ihtimal olarak görünmektedir. Bu sebepten IP boru hattı projesinin önemi Pakistan için giderek artmakta ve Hindistan ABD baskısı altında projeden çekilmiş olsa da Pakistan baskılara rağmen projeden çekilmemektedir.

Bununla birlikte proje kapsamında Pakistan, boru hatta inşası için kendine düşen bölümü zamanında bitiremezse İran'a para cezası ödeme riskiyle karşı karşıyadır. 2016 yılında Çin Petrol Boru Hattı Bürosu (CPP) Gawadar'dan İran sınırına kadar 80 km'lik inşa edilmemiş bölümün tamamlanması için finans sağlamayı kabul etmiş ancak henüz resmî bir anlaşma imzalanmamıştır. Genel olarak bakıldığında IP doğal gaz boru hattının tamamlanması Pakistan-İran ekonomik ilişkilerini güçlendirmek için gereklilik arz etmektedir.

Sonuç

Tarih boyunca Pakistan ve İran ilişkileri tutarsız bir seyir takip etmiştir. Günümüzde de ikili ilişkilerin devam edebilmesi için ciddi zorlukların göze alınması gerektiği söylenebilir. Pakistan ve İran yakın komşu olmalarına rağmen maksimum ekonomik potansiyele ulaşmada yetersiz kalmıştır. Bununla birlikte her iki ülke de birbirlerinin bölgedeki ehemmiyetini kavramış ve pamuk ipliğine bağlı olan ilişki-

lerini korumak adına çaba göstermektedir. Fiilî olarak hayata geçirilmiş ya da geçirilmek üzere olan anlaşmalar her iki tarafın da ilişkilerini koruma konusunda kararlı olduğuna işaret etmektedir.

İki ülke arasındaki ekonomik iş birliğinin gelişmesi için uzun zamandır üzerinde çalışılan ve hâlihazırda üzerine yatırım da yapılan IP doğal gaz boru hattı projesinin öncelikli olarak tamamlanması gerekmektedir. Bu proje Pakistan gibi enerji kaynakları açısından yetersiz bir ülkenin yararınadır. Ayrıca yüksek tarife sorunlarının çözülmesi, bankacılık kanallarının yokluğunu aşmak için başlatılan girişimlerin ve gelişmiş altyapı bağlantısının geliştirilmesi olması gereken ticaret potansiyeline ulaşmak adına gereklidir. Önümüzdeki dönemlerde ticaret, Pakistan-İran ilişkilerinin belirleyici özelliği olabilir.

İran'a uygulanan yaptırımların ardından ticari ilişkiler büyük ölçüde zarar görmüş ve sonucunda ticaret hacmi 50 milyon doların altına düşmüştür. ABD yaptırımlarının etkilerini azaltmak için her iki ülkenin de yerel para birimlerinde ticaret yapmak gibi alternatif ödeme mekanizmalarını kullanmaları gerekmektedir. Çünkü ABD'nin İran'a yönelik tutumu, Pakistan-İran ekonomik ilişkilerine engel oluşturmuştur. ABD'nin yakın zamanda KOEP'ten çekilme kararı Pakistan-İran ilişkileri için ciddi sonuçlar doğurmaktadır. Bu hususta Pakistan'da yeni kurulan hükümet, İran'la devam eden iş birliğini ilerletmek için ciddi sorunlarla karşı karşıya kalacaktır. Pakistan'ın alternatif çözüm yolları üreterek ABD'nin KOEP'ten çekilmesinden sonra kayıplarını en aza indirmesi gerekmektedir. Ancak ABD'nin Mayıs ayının başından itibaren uygulamaya koyduğu agresif adımlar bu umudu baltalamaktadır. Çin'in bölgedeki artan önemi ve CPEC'in uygulanması ABD'nin bölgedeki etkisini azaltacak ve iki ülkenin bir araya gelmesine yardımcı olacaktır. Dahası İran'ı CPEC'e dâhil etmek güvenlik ve ekonomik iş birliğini iyileştirecektir. Ne var ki İran ile Suudi Arabistan arasındaki ilişkiyi dengelemek Pakistan'ın yeni hükümeti için aşılması gereken önemli bir sorun olarak önünde durmaktadır.

Kaynaklar

- Ahmed, M. (2014). Ancient Pakistan-an archaeological history: Amazon.
- Alam, S. (2004). Iran-Pakistan relations: Political and strategic dimensions. *Strategic Analysis*, 28(4), 526-545.
- Baloch, M. M. U. F. Pakistan-Iran Pipeline Project—A Liberal Perspective.
- Bhadrakumar, M. K. (2015). *İran'ın "Doğu'ya Dön" Politikası Yükselişte*. https://www.asiatimes.com/2015/07/opinion/irans-look-east-policy-takes-wings/?_=5985113
- Bilal, S. H. (2017). *İran ve Pakistan için Fırsat*. <http://southasiajournal.net/cpec-opportunity-for-iran-and-pakistan/>
- Butt, K. M., & Butt, A. A. (2015). Impact of CPEC on Regional and Extra-Regional Actors. *The Journal of Political Science*, 33, 23.
- CIA. (2018). The World Factbook. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pk.html>
- Dawn. (2018a). *İran Port Limanı'na Ziyaretten Sonra CPEC'i Artan İlgile Takip Ediyor*.
- "İran Komutanı Afganistan'da Barış İhtiyacının Altını Çizdi", *Dawn Times*, 2 Mart 2018, <https://www.dawn.com/news/1392685/iranian-commander-underlines-need-for-peace-in-afghanistan>
- UK Essays. *Pakistan ile İran Arasındaki Diplomatik İlişkiler*. 2018 tarihinde erişildi. <https://www.ukessays.com/essays/pol-itics/diplomatic-relations-between-pakistan-and-iran-politics-essay.php>
- Ebrahim Fallahi. "IP Doğal Gaz Boru Hattı: Pakistan için Bir Fırsat", *Modern Diplomacy*, 5 Mart 2018, <https://modern-diplomacy.eu/2018/03/05/ip-gas-pipeline-fading-opportunity-pakistan/>
- General, D. (2003). Implementation of the NPT Safeguards Agreement in the Islamic Republic of Iran. International Atomic Energy Agency, November 29.
- George M. "Pakistan, ABD'nin Muhalefet Ettiği İran Doğalgaz Hattında Çalışmaya Başladı", *Reuters*, 2013, <https://www.reuters.com/article/us-iran-pakistan-gas/pakistan-starts-work-on-iranian-gas-line-opposed-by-u-s-idUSBRE-92A09X20130311>
- Zeeshan H. *Pakistan Ve İran Doğal Gaz Boru Hattında Anlaşma İmzalandı*, Erişim Tarihi 17 Mart 2010: <https://www.reuters.com/article/us-paki-stan-iran/pakistan-iran-sign-deal-on-natural-gas-pipeline-idUSTRE62G12C20100317>
- Hanif, C.R.M. "CPEC, Bölgesel Bölgesel Bağlantıları Kolaylaştıracak", *Pakistan Observer*, 2017, <https://pakobserver.net/cpec-facilitate-inter-regional-connectivity/>
- Haq, S. (2018). *Pakistan ile Para Takası Anlaşması Gerçekleşmek Üzere: İran Heyeti*. <https://tribune.com.pk/story/1701059/2-pakistan-currency-swap-agreement-materialise-iranian-envoy/>
- Hussain, M. (1993). *Pakistan-Iran Relations in the Changing World Scenario: Challenges and Response*. Foreign policy debate: The years ahead, 32(5).
- IQBAL, A. (1997). *Pakistan'da Beş İranlı Öğrenci Katledildi*. <https://www.upi.com/Archives/1997/09/17/Five-Iranian-cadets-slain-in-Pakistan/5997874468800/>
- "Pakistan ve İran Serbest Ticaret Anlaşması'nda Sona Geldi", *Times of Islamabad*, 18 Nisan 2018, <https://timesofislamabad.com/18-Apr-2018/pakistan-iran-finalise-free-trade-agreement>
- Khan, M. Z. (2013). *ECOTA Henüz Yürürlüğe Girmedir*. <https://www.dawn.com/news/803504>
- Khawaja, A. S. (2004). *Afghanistan: A Factor in Pak-Iran Relations*. *Turkish Review of Middle East Studies*, 15, 195-224.
- Malik, S. R. (2018). *İran'a Yaptırımlar*. <https://nation.com.pk/26-May-2018/sanctions-on-iran>
- Mohammadally, S. S. (1979). *Pakistan-Iran Relations (1947-1979)*. *Pakistan Horizon*, 32(4), 51-63.
- Munir, M. (2014). *İran-Pakistan Doğalgaz Boru Hattı: Kâr -Zarar Analizi*. <http://www.ipripak.org/iran-pakistan-gas-pipeline-cost-benefit-analysis/>
- "ABD'den Pakistan'a: İran'a Çok Yaklaşma", *The Nation*, 13 Kasım 2017, <https://nation.com.pk/13-Nov-2017/don-t-get-too-close-to-iran-us-asks-pak>
- "IP Gaz Boru Hattı Projesinde Uygulama 2018-19'da Gözden Geçirilecek", *The Nation*, 1 Haziran 2018, <https://nation.com.pk/01-Jun-2018/implementation-on-ip-gas-pipeline-project-to-be-reviewed-in-2018-19>

İktisadi ve Siyasi Boyutlarıyla Pakistan-İran İlişkileri

- Nation, T. (2018b). *Pakistan-İran İlişkilerinde Gelişeme*. <https://nation.com.pk/14-Mar-2018/improving-pak-iran-relations>
- “Pakistan, ABD’nin İran Anlaşmasından Çekilmesinin Meseleyi Çözme Çabalarına Zarar Vereceğini Belirtti”, Geo News, 9 Mayıs 2018, <https://www.geo.tv/latest/194772-pakistan-says-us-pullout-from-iran-deal-would-hurt-efforts-to-resolve-matter>
- “İran, CPEC Projesinin Bir Parçası Olma İsteğini Dile Getiriyor”, The News International, 22 Ekim 2016, <https://www.thenews.com.pk/latest/151791-Iran-expresses-its-desire-to-be-part-of-CPEC-project>
- Observer, P. (2017). *CPEC: Ekonomik Refah, Fırsatlar ve Kurumlar için Girişim*. <https://pakobserver.net/cpec-initiative-economic-prosperity-opportunities-institutions/>
- Pakistan, G. O. (2016-17). *Pakistan’da Ekonomik Anket* http://www.finance.gov.pk/survey_1617.html
- Panda, A. (2015). *Çinin Yardımıyla İran-Pakistan Boru Hattı Tamamlanabilir*. <https://thedi diplomat.com/2015/04/with-chinas-help-the-iran-pakistan-pipeline-might-finally-happen/>
- Pasha, A. K. (2000). *India, Iran and the GCC States: Political Strategy and Foreign Policy*: Manas Publications.
- Qingyan, L. (2017). *Bölgesel İstikrar ve Kalkınmayı Geliştirmek Adına CPEC Önündeki Fırsatlar ve Zorluklar*. http://www.ciis.org.cn/english/2017-07/12/content_9555509.htm
- Qureshi, K. (1968). Pakistan and Iran—A Study in Neighbourly Diplomacy. *Pakistan Horizon*, 21(1), 33-39.
- Rafique, N. (2016). Prospects of Pakistan-Iran Relations: Post Nuclear Deal. *Strategic Studies*, 36(3).
- Security Council, U. N. (2006). *Birleşmiş Millet Güvenlik Konseyi İran’ın Uranyum Zenginleştirilmesini Durdurması Sebebiyle Yaptırım Uyguladı, Resolution 1737 (2006)*. <https://www.un.org/press/en/2006/sc8928.doc.htm>
- Shabbir, S. (2016). *İran’la Ticaret: Pakistan İçin Beklentiler*. <http://www.criterion-quarterly.com/trade-with-iran-prospects-for-pakistan/>
- Stone, B. R. (2018). *İmran Han Tahran’ın İslamabad’taki Adamı Olabilir mi?* <https://thedi diplomat.com/2018/07/can-imran-khan-become-tehrans-man-in-islamabad/>
- Syed, B. S. (2018). *Pakistan ve İran Askeri İlişkileri İyileştirme Sözü Verdi*. <https://www.dawn.com/news/1420539/pakistan-iran-vow-to-improve-military-ties>
- “Pakistan, İran ve Türkiye Bölgesel Ticaretini Artırmak için Karayolu ve Demiryolu Ağları Kuruyor”, Pakistan Today, 13 Ocak 2017, <https://profit.pakistantoday.com.pk/2017/01/13/pak-iran-turkey-establishing-road-rail-networks-to-boost-trans-regional-trade/>
- Tribune. (2016). *Pakistan ve İran Ticaret Delegasyonlarını Değiştirmeli*. <https://tribune.com.pk/story/1163189/strengthening-ties-pakistan-iran-exchange-trade-delegations/>
- “Pakistan-Iran İlişkileri: Ortak Sınır Komisyonu Toplantısı Sona Erdi”, The Express Tribune, 1 Mart 2017, <https://tribune.com.pk/story/1342171/pak-iran-relations-joint-border-commission-meeting-ends/>
- “İran ve Pakistan, Kasım Ayına Kadar Serbest Ticaret Anlaşmasını Sonuçlandırarak”, The Express Tribune, 9 Ekim 2017, <https://financialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/73877/iran-pakistan-to-finalize-free-trade-deal-by-november>
- Tribune, F. (2018). *Pakistan İran Piyasasının Ödeme Eksikliği Mekanizmasını Kaybetti*. <https://financialtribune.com/articles/economy-business-and-markets/84600/pakistan-loses-iran-market-over-lack-of-payment>
- Tribune, T. E. (2017). *Diplomatik Temaslar: İran, Afgan İhtilafının Askeri Bir Çözümü Olmadığını Kabul Etti*.
- “İran Anlaşmasını Sonlandırmak: Pakistan Trump Hamlesinin Bedelini Hesaplıyor”, The Tribune Express, 9 Mayıs 2018, <https://tribune.com.pk/story/1706197/1-pakistan-concerned-trumps-decision-scrap-iran-nuclear-deal/>
- Zafar, M. (2016a). *İran, Pakistan’a Havan Mermileri Yağdırıyor*. <https://tribune.com.pk/story/1190515/iranfires-mortar-shells-pakistan/>
- Zafar, M. (2016b). *Petrol Pazarları: Kaçakçılara Beklenen Darbe*. <https://tribune.com.pk/story/1046860/oil-deals-the-expected-hit-to-smugglers/>
- Zafar, M. (2016c). *Pakistan ve İran İş Birliğini İlerletmeyi Kabul Etti*. <https://tribune.com.pk/story/1210308/accountability-pakistan-iran-agree-enhance-cooperation/>

İRAM HAKKINDA

Yeni, bağımsız bir düşünce kuruluşu olan İran Araştırma Merkezi (İRAM), temel bir özelliğiyle ülkemizdeki diğer araştırma merkezlerinden farklılık göstermektedir. İRAM, yalnızca İran ve bağlantılı konular üzerine araştırmalar gerçekleştirmektedir. Ciddi bir kültürel ve tarihsel derinliğe sahip, Ortadoğu'daki siyasal etkinliği artan ve çok yönlü ilişkilere sahip olduğumuz komşu ülke İran ile ilgili konuları layıkıyla inceleyebilmek zaruret haline gelmiştir. İRAM'ın ana hedefi kamuoyunun birincil kaynaklardan doğru ve kapsamlı bilgi ve analize ulaşmasını sağlamaktır. İran ile ilgili konularda çalışma yapan akademisyenler ve araştırmacılar için çeşitli eğitim ve araştırma imkânları sunmayı ve alanda çalışan kişiler için ortak bir platform olmayı amaçlamaktadır. İran iç ve dış politikaları, ekonomisi ve toplumsal-kültürel yapısı alanlarında üretilen bilgiler, iki ülke arasındaki ilişkileri ve anlayışı geliştirmeye de katkı sağlayacaktır. Merkezimiz İran'da, Ortadoğu'da ve Batı'daki bilgi birikimini ülkemize ve ülkemizdeki birikimi de dünya kamuoyuna taşıyacak kadroya sahiptir.

İRAM
İran Araştırmaları Merkezi

Oğuzlar Mh. 1397. Sk. No: 14 06520 Çankaya / Balgat - Ankara / Türkiye

Tel: +90 312 284 55 02 - 03 Faks: +90 312 284 55 04

e-mail: info@iramcenter.org www.iramcenter.org

"Bu çalışmanın tüm telif hakları İran Araştırmaları Merkezi'ne (İRAM) aittir"